

Wstępna analiza kamiennych kręgów w Borach Tucholskich

Michał Ruszkowski¹

Preliminary analysis of the stone circles in Bory Tucholskie. Prz. Geol., 69: 100–102.

Abstract. According to the definition, stone circles are structures made of vertically arranged blocks and stone boulders forming circles. Such structures are found mainly in Central and Northern Europe. They are also found in Africa and the Middle East, and single circles have been recorded in remote regions of Siberia. The largest clusters of this type of structures are located in northern Poland and southern Scandinavia. This article describes the preliminary results of field works at the Odry and Leśno sites. The result of the research work was the first discovery of the image of a human on the central stone in the circle number V in Odry. It is the first discovery of this type in northern Poland.

Keywords: Odry, Leśno, stone circles, stele, Bory Tucholskie

Kamiennie kręgi zwane także *kromlechami* to założenia konstrukcyjne z pionowo ustawionych bloków i/lub głazów kamiennych tworzących kręgi. Występują one głównie w centralnej i północnej Europie, spotykane są również w Afryce i na Bliskim Wschodzie, a pojedyncze kręgi odnotowano w odległych regionach Syberii. Największe skupiska tego typu struktur znajdują się w północnej Polsce i południowej Skandynawii (Breske, Elwart, 2015).

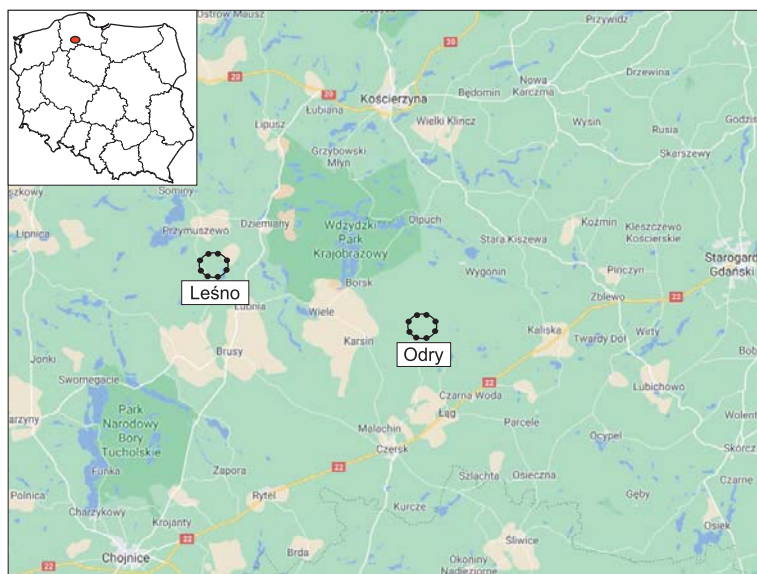
Najważniejszym skupiskiem nieneolitycznych kręgów kamiennych na świecie są Polskie kręgi kamienne w Borach Tucholskich, na czele z największym ich nagromadzeniem w lasach nieopodal miejscowości Odry. Rezerwat przyrody *Kamienne Kręgi* jest położony w lesie, w zakolu płynącej na północ od stanowiska rzeki Wdy (ryc. 1). Na terenie badań znajduje się obecnie 10 kręgów kamiennych, 30 kurhanów oraz półsuchy lej, będący pozostałością małego jeziora wytopiskowego (Dragan, 1966; Kokowski, 1987; Górską, Grabarczyk, 1988; Grzelakowska, 1991). Stanowisko to jest rezerwatem przyrody nieożywio-

nej, do którego należy kompleks leśny z cmentarzyskiem plemienia Gotów zamieszkujących te tereny w X w.

W latach 60. XX w osadach dennych oczka wodnego odnaleziono zwęglone ludzkie kości oraz fragmenty ceramiki. W 1962 r. przeprowadzono największe prace archeologiczne na tym obszarze pod kierunkiem dr. Jerzego Kmiecńskiego z Uniwersytetu Łódzkiego. Na podstawie badań określono czas powstania cmentarzyska i kręgów kamiennych na ok. 70 r. n.e. Budowniczymi stanowiska miała być grupa pochodzących ze Skandynawii Gotów, która po ok. 150 latach osadnictwa przeniosła się z obszaru Borów Tucholskich w kierunku południowo-wschodnim, docierając przez Ukrainę na północne wybrzeża Morza Czarnego (Chyżewska, Dragan, 1966; Kokowski, 1987; Górską, Grabarczyk, 1988; Grzelakowska, 1991; Breske, Elwart, 2015).

W rezerwacie znajduje się system 10 kręgów kamiennych, zorientowanych astronomicznie wg gwiazdy polarnej, z dużym cmentarzyskiem kurhanowym, również odpowiadającym konstelacjom gwiazdowym. Kamiennie kręgi liczą od 15 do ok. 33 m średnicy (tab. 1, ryc. 2). W centralnych punktach większości kręgów znajdują się kamienne *stele* (ustawiona pionowo płyta z inskrypcją lub płaskorzeźbą), które wyznaczają ich geometryczny środek. Spośród kurhanów znajdujących się na cmentarzysku największy ma prawie 12 m średnicy. Wymiary pozostałych obiektów wraz z liczbą kamieni obstawy zestawiono w tabeli 1. Poza widocznymi na powierzchni kręgami i kurhanami w strefach występowania tzw. cmentarzyska płaskiego odkryto ponad 600 grobów. Część z nich była zaznaczona *stelami*, analogicznymi do widocznych w centrach kręgów.

Kręgi kamienne są zbudowane z głazów granitowych, gnejsowych i piaskowcowych, pochodzących głównie z terenów Skanii w Szwecji. Na terenie rezerwatu widoczny jest podział na kręgi zbudowane z bloków nieobrobionych (ryc. 3) i ciosanych (ryc. 4). W centrach wszystkich kręgów znajdują się największe głazy,

Ryc. 1. Mapka z lokalizacją Rezerwatu *Kamienne Kręgi* w Odrach
Fig. 1. Location map of the *Stone Circle Reserve* in Odry

¹ Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, al. Niepodległości 162, 02-554 Warszawa; ruszkowskimichal@wp.pl

Tab. 1. Parametry kręgów kamiennych w Odrach (Breskie, Elwart, 2015, zmodyfikowane)
Table 1. Parameters of stone circles in Odry (Breske, Elwart, 2015, modified)

Numer kręgu Stone circle No.	Liczba kamieni Number of stones		Średnica kręgu [m] Circle diameter [m]	Przeciętny rozstaw kamieni [m] Average stone spacing [m]	Przeciętna wysokość głazów [m] Average height of boulders [m]	Liczba głazów w środku kręgu Number of boulders in the center of the circle	Wysokość głazów centralnych [m] Height of central boulders [m]
	dawniej previously	dziś current state					
1	15	20	33,1	~3,6	0,55	–	–
2	18	18 ±1	16,3	~2,8	0,45	1	0,6
3	16	16	18,6	~3,7	0,70	1	0,7
4	20	22 ±1	27,6	~3,9	0,65	1	0,7
5	24	23 ±1	32,1	~4,4	0,70	3	1,3
6	19	20	15,1	~2,4	0,50	1	0,8
7	16	18	23,2	~4,1	0,30	2	0,8 i 0,5
8	8	20	25,6	~4,0	0,40	2	0,7 i 0,6
9	7	7	±2	~3,5	0,25	–	–
10	10	10 ±1	27,4	~3,0	0,40	1	0,5

Ryc. 2. Krąg kamienny nr VIII w Rezerwacie *Kregi Kamienne* w Odrach
Fig. 2. Stone circle No. VIII in the *Stone Circle Reserve* in Odry

Ryc. 3. Krąg kamienny nr VI w Rezerwacie *Kregi Kamienne* w Odrach
Fig. 3. Stone circle No. VI in the *Stone Circles Reserve* in Odry

które mają cechy obróbki kamieniarskiej. Najważniejszy jest krąg określany mianem kręgu V. W jego centrum stoi duży głaz typu *stela* o wysokości 1,3 m, nosi on ślady wyraźnej obróbki. Jego ściana zachodnia jest wygładzona, a boki – północny i południowy – mają ostre krawędzie. W czasie wykonywania pomiarów i dokumentacji fotograficznej dokonano wyjątkowego, nieopisanego dotąd odkrycia. Około godziny 12:15 w dniu przesilenia letniego, patrząc na kamień centralny od strony wschodniej, na jego powierzchni pojawia się cień delikatnego reliefu. Cień ten wraz z reliefem tworzy zarys sylwetki kłęczącego człowieka w pozie wskazującej na składanie ofiary bogom (ryc. 5). Odkrycie to zostało potwierdzone w sezonach badawczych: 2017, 2018 i 2019 (Ruszkowski, 2019a). Jest to pierwszy, wyraźny wizerunek

Ryc. 4. Stela w kręgu kamiennym nr V w Rezerwacie *Kręgi Kamienne* w Odrach
Fig. 4. Stele of the stone circle No. V in the *Stone Circle* Reserve in Odry

Ryc. 5. Wizerunek człowieka na steli w kręgu kamiennym nr V w Rezerwacie *Kręgi Kamienne* w Odrach
Fig. 5. Image of a man on a stele in the stone circle No. V in the *Stone Circle* Reserve in Odry

postaci ludzkiej na kamieniu centralnym kręgu kamiennego w naszym kraju.

Drugim, mniej znanym nagromadzeniem kręgów kamiennych i kurhanów jest stanowisko w Leśnie na Pomorzu. Cmentarzysko to powstało ok. 80 r. n.e., w czasie osadnictwa Gotów i Gepidów na Pomorzu. Na obszarze stanowiska w latach 60. i 80. XX w. zinventaryzowano następujące obiekty: 23 groby skrzynkowe kultury pomorskiej, 19 grobów ciałopalnych jamowych, 53 groby popielnicowe, 16 grobów szkieletowych z okresu rzymskiego oraz 15 kręgów kamiennych (Walenta, 2008). Po Odrach jest to drugie, największe stanowisko kultury gockiej na ternie naszego kraju. Ogromu tego stanowiska dopełnia 13 kurhanów kultury wielbarskiej. Większość obiektów skalnych była wykonana w podobnym stylu i proporcjach, jak w stanowisku Odry. Kręgi kamienne, stele nagrobne oraz obstawy kurhanów są zbudowane z eratyków skandynawskich – gładów granitowych, gnejsowych i piaskowcowych (Śmiszkiewicz-Skwaraska, 2009).

O wyjątkowości stanowiska świadczy fakt, że w centrum kompleksu odnaleziono miejsce pochówku królewskiej księżniczki gockiej.

W roku 2017 podczas wielkiej nawałnicy, która przeszła przez Bory Tucholskie, powalone drzewa w znacznym stopniu zniszczyły te ważne dla historii naszego kraju i świata obiekty. Obecnie widoczne jest tylko 6 kręgów kamiennych i 10 kurhanów. Natomiast groby skrzynkowe zostały bezpowrotnie zniszczone (Ruszkowski, 2019b).

Mało znana kultura ludów skandynawskich w znaczącym stopniu wpłynęła na historię naszego kraju. Obecność wyżej opisanych obiektów świadczy o funkcjonowaniu na obszarze dzisiejszego Pomorza silnych i dobrze rozwiniętych społeczności, których osiągnięcia nawet współcześnie wywierają olbrzymie wrażenie. Taki był właśnie cel ich budowniczych oraz rządzącymi nimi przywódców plemiennych. Usytuowanie tak wielkiej nekropolii na omawianym terenie wskazuje na istotne znaczenie tego miejsca dla członków gockiej społeczności.

Wszystkie opisane obiekty należą do najstarszych zabytków w Polsce i podlegają bezwzględnej ochronie. Powinny być szanowane przez nasze społeczeństwo jako dziedzictwo kultury materialnej.

Dalsze szczegółowe wyniki prac badawczych zostaną przedstawione w pracy zbiorczej po zakończeniu ostatniego sezonu terenowego w roku 2021.

Autor dziękuje recenzentom artykułu: dr Alicji Bobrowskiej i dr Annie Mader, za ich pracę i przekazane wskazówki.

LITERATURA

- BRESKE A.Z., ELWART J. 2015 – Kamienne Kręgi Gotów. Wyd. Region, Gdynia.
- CHYŻEWSKA M., DRAGAN R. 1966 – Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym w Odrach, powiat Chojnice, w latach 1962–1963. *Sprawozd. Archeolog.*, 18: 107–125.
- GÓRSKA B., GRABARCZYK T. 1988 – Przyczynek do poznania kultury wielbarskiej. *Acta Univ. Lodz., Folia Archaeolog.*, 9: 23–29.
- GRZELAKOWSKA E. 1991 – Pochówki dziecięce z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Odrach. *Acta Univ. Lodz., Folia Archaeolog.*, 12: 73–105.
- KOKOWSKI A. 1987 – Zagadnienia kręgów kamiennych w środkowej strefie Pojezierza Pomorskiego. *Acta Univ. Lodz., Folia Archaeolog.*, 8: 63–78.
- RUSZKOWSKI M. 2019a – Skały jako narzędzie władzy. Cz. I. *Nowy Kamieniarz*, 7 (109): 84–88.
- RUSZKOWSKI M. 2019b – Skały jako narzędzie władzy. Cz. II. *Nowy Kamieniarz*, 7 (110): 86–90. Poznań
- ŚMISZKIEWICZ-SKWARSKA A. 2009 – Badania antropologiczne pochówków ciałopalnych i szkieletowych z cmentarzyska ludności kultury wielbarskiej w Leśnie (stan. 2, gm. Brusy, woj. pomorskie). [W:] Walenta K. (red.), *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*. Muzeum Historyczno-Etnograficzne, Chojnice: 219–223.
- WALENTA K. 2008 – Leśno i mikroregion w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. [W:] Walenta K. (red.), *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*. Muzeum Historyczno-Etnograficzne, Chojnice: 51–70.

Praca wpłynęła do redakcji 1.12.2020 r.
Akceptowano do druku 21.12.2020 r.